

The beginnings of the welfare state along the Romanian path: a brief retrospective on the stages of re-conceptualization

Rizescu, Victor

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Rizescu, V. (2018). The beginnings of the welfare state along the Romanian path: a brief retrospective on the stages of re-conceptualization. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 18(1), 35-56. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-57902-4>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-NC-SA Lizenz (Namensnennung-Nicht-kommerziell-Weitergabe unter gleichen Bedingungen) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/1.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY-NC-SA Licence (Attribution-NonCommercial-ShareAlike). For more information see:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/1.0>

Începuturile statului bunăstării pe filiera românească

Scurtă retrospectivă a etapelor unei reconceptualizări

VICTOR RIZESCU
(Universitatea din București)¹

Rezumat

Articolul se raportează critic la concepția istorică dominantă referitoare la constituirea politicii sociale în România precomunistă, care indică socialismul epocii și sindicalismul muncitoresc dezvoltat în orbita sa ca pe singurii factori semnificativi ai schimbării, descriind totodată forțele politice nesocialiste ale aceleiași perioade ca participând la proces în baza strategiei de rezistență îndărătnică în alternanță cu concesiile limitate. Perspectiva construită aici subliniază, în schimb, rolurile esențiale îndeplinite în cadrul transformărilor respective de curentul ideologic al liberalismului cu deschidere socială, de mișcarea de reprezentare profesională a micilor antreprenori și a profesioniștilor intelectuali, precum și de viziunea de tip corporatist asupra reprezentării intereselor profesionale. Sunt trecute în revistă etapele succesive ale demersului ce a condus către asemenea teze interpretative, inaugurat ca o cercetare asupra relației stabilite în contextul local între modernismul fascist și proiectul corporatist de dezvoltare economică accelerată sub acoperământ politic autoritar.

Cuvinte-cheie: politică socială, reprezentare profesională, corporatism, socialism, liberalism de stânga.

Reluând textul intervenției desfășurate în cadrul unei serii de conferințe și dezbateri², articolul de față își propune să explicitizeze câteva concluzii cu semnificații mai ample și implicații mai acute degajate din cuprinsul unui demers multistratificat. Mai precis, voi argumenta că o reconstituire atentă a originilor statului bunăstării pe filiera sa românească ne determină să plasăm în

¹ Victor Rizescu este conferențiar la Facultatea de Științe Politice a Universității din București (victor.rizescu@fspub.unibuc.ro).

² Articolul reia, cu minime revizuri și cu adăugarea aparatului critic, textul conferinței „Experimente liberale și continuități corporatiste. Politica reprezentării profesionale la începuturile politicii sociale românești”, desfășurată pe data de 12 decembrie 2017 în cadrul seriei de evenimente „Idei în agora”, organizată de asociația Orbis Tertius și de Muzeul Municipiului București. Înregistrarea este disponibilă online la <https://www.youtube.com/watch?v=illuHh427Rg> (data accesării: 06. 02. 2018).

plan secund factorii de schimbare ai perioadei anterioare comunismului văzuți îndeobște ca principali responsabili pentru adoptarea primelor elemente de legislație a muncii și pentru promovarea celor mai timpurii manifestări ale politicii sociale, anume militantismul socialist și sindicalismul muncitoresc dezvoltat în strânsă asocieră cu acesta. Tot astfel, voi susține că alte forțe active în epocă sunt îndrituite să dețină ponderea cea mai mare în cadrul aceleiași reconstituiri. E vorba, mai întâi, despre principiile fundamentale și pledoariile liberale cu orientare de stânga, avansate prin departajare față de o sumă de prezumții contemporane ale liberalismului european și ale celui autohton, dar și prin opoziție față de politica socialistă a momentului. Sunt invocate, apoi, ideile de factură corporatistă referitoare la reprezentarea intereselor profesionale, împreună cu instituțiile constituite în consonanță cu ele, toate situate în adversitate față de concepția sindicalistă asupra aceleiași chestiuni. Și este revendicată ca având o relevanță majoră, în fine, mișcarea de reprezentare profesională a claselor mijlocii, constituită din meseriași și mici industriași, precum și din membri ai profesiunilor intelectuale, departajată în raport cu proletariatul marilor întreprinderi, dar și cu exponenții marelui capital.

Am motive să cred că cea dintâi afirmație de mai sus se situează în răspărul singurei perspective asupra temei istorice delimitate cu influență în conștiința publică. Într-adevăr, se pare că 28 de ani de tensiuni și revendicări sociale în tiparele postcomunismului, însemnând tot atâția ani de critică a discursului de sorginte comunistă asupra istoriei, nu au putut impune nicio reprezentare în legătură cu începuturile românești ale statului social capabilă să o disloce din sfera ideilor primite de-a gata pe cea a factorilor politici dominanți ai epocii precomuniste răspunzând la presiunile socialiste și sindicale din domeniu printr-o atitudine de rezistență agonică, tergiversare îndărătnică, cedare prea mult amânată și compromis confuz³. După toate aparențele, discursul de dreapta nu înfățișează predilecția unei contestări energice și consecvente a concepției respective. În schimb, este foarte probabil ca discursul de stânga să aibă chiar înclinația de a o revigora.

Am tot atâtea motive să presupun că entitățile menționate în cuprinsul celei de-a doua afirmații sunt greu de regăsit pe harta mentală a imaginii convenționale despre istoria națională. Nu voi stăruia acum asupra dificultății de a cartografia în mod concludent specia liberalismului cu deschidere socială, în relație cu viziunile liberale concurente, un subiect pentru a cărui clarificare am

³ Nicolae Petreanu, Ilie Ceaușescu (coord.), *Mișcarea muncitorească și legislația muncii în România, 1864-1944*, Ed. Științifică, București, 1972; Emilian Bold et al., *Concesii și restricții în legislația muncii din România, 1920-1940*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1980; Nicolae Jurca, *Istoria social-democrației din România*, Ed. Științifică, București, 1994; Ilie Marinescu, *Politica socială interbelică în România. Relațiile dintre muncă și capital*, Ed. Tehnică, București, 1995.

revenit în repetate rânduri⁴. Dar nu pot merge mai departe fără a aminti că doctrina corporatistă – tratată de obicei ca nimic mai mult decât un proiect de organizare politică al drepte și asociată aproape exclusiv cu figura lui Mihail Manoilescu – este departe de a fi consacrată pe plan local ca o alternativă a doctrinei sindicale sub rubrica generală a dispozitivelor de reprezentare profesională, cu o dinamică de evoluție indisociabilă de cea a dispozitivelor legislative și instituționale ale protecției sociale. Sau fără a stabili ca punct de plecare că formele de organizare profesională ale claselor mijlocii sunt tot atât de departe de a fi repertoriate printre lucrurile corelate într-un fel sau altul cu așezămintele mai sus amintite. Natura reconceptualizării propuse, pe fundalul situației descrise, mă îndeamnă să îmi rezum demersul prin rememorarea etapelor sale succesive, consumate vreme de câțiva ani.

De la două abordări ale modernismului fascist la istoria ideii corporatiste

Oricât ar părea de ciudat pentru o abordare istorică a politicii sociale, ea s-a desprins din corpul unei interogații referitoare la natura ideologiei fasciste autohtone. Am reexaminat tendința recentă a studiilor comparative despre dreapta radicală de a atribui tuturor încarnărilor acesteia o viziune definitorie modernizatoare și modernistă, și nu tradiționalistă sau regresivă⁵ (o pledoarie a ultimelor decenii situată, desigur, în continuarea uneia anterioare – forțată prin critica celor mai timpurii enunțuri marxiste asupra subiectului – menită să impună descrierea fascismului ca o formă de acțiune politică revoluționară, și nu reacționară). Concluzia acestei cercetări particulare a fost că dilema poate fi dezlegată din unghiul unei problematizări comparative sistematice eludate, și constând în a studia ideologiile drepte – inclusiv cea fascistă – pe fundalul decalajelor de dezvoltare, cu identificarea corespunzătoare a ajustărilor suferite de idei în interacțiune cu mediul social (adică în același fel cum au fost studiate, cât se poate de sistematic, discursurile iluminismului, liberalismului sau stângii

⁴ Victor Rizescu, *Ideology, Nation and Modernization: Romanian Developments in Theoretical Frameworks*, Ed. Universității din București, București, 2013; *Idem*, „The Nation of the Westernizers: Mainstream and Minority Varieties of Romanian Liberalism”, *Revista istorică* 24: 5-6, 2013, pp. 405-426; *Idem*, *Canonul și vocile uitate. Secvențe dintr-o tipologie a gândirii politice românești*, Ed. Universității din București, București, 2015.

⁵ *Idem*, „Developmental Ideology or Regenerative Nationalism? Competing Strands of the Romanian Right before World War II”, part I: „Corporatism between Liberalism and the Right”, *Revista istorică* 25: 5-6, 2014, pp. 557-592; *Idem*, „Developmental Ideology or Regenerative Nationalism? Competing Strands of the Romanian Right before World War II”, part II: „Fascist Modernism across the Lags of Development”, *Revista istorică* 26: 1-2, 2015, pp. 155-187.

marxiste, dezvăluindu-se ajustările suferite de construcțiile teoretice implicate pe parcursul migrației lor de la vest la est, ele însele îngemănate cu procesul de redescoperire a unor idei înrudite în contexte variate⁶). Rezonanța tradiționalistă și antimodernă inconfundabilă a fascismului românesc devine astfel inteligibilă în orizont comparativ, pe baza enunțului generalizator – oricât de ipotetic deocamdată – că dimensiunea modernistă a fascismelor est-europene este mai redusă decât cea a formațiunilor echivalente din spațiul de emergență franco-italian al fenomenului generic, cazul german ocupând o poziție intermediară (intenția de „de-orientalizare” a discursurilor despre periferie, aflată în spatele încercărilor de a revendica pentru formele răsăritene ale fenomenului un caracter modernist egal cu cel al formelor occidentale, greșindu-și ținta de această dată). Trebuie spus și că astfel de concluzii nu impietează asupra descrierii fascismului ca revoluționar, în forma revoluției conservatoare.

Am găsit cu cale să testează în context românesc teoriile despre modernismul fascist prin suprapunerea speciei lor recente – întemeiată pe o metodologie „culturalistă” și prezentând revoluția drepte ca pe corespondentul politic al artei și literaturii de avangardă de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX⁷ – peste mai vechile teoretizări ale fascismului – cu precădere ale celui paradigmatic, italian – ca un proiect de depășire a handicapurilor subdezvoltării periferice sau semiperiferice prin mobilizarea energiilor naționale sub acoperământ autoritar⁸. Intervențiile din ultima

⁶ Arthur P. Mendel, *Dilemmas of Progress in Tsarist Russia. Legal Marxism and Legal Populism*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1961; Victoria F. Brown, „The Adaptation of a Western Political Theory in a Peripheral State: The Case of Romanian Liberalism”, în Stephen Fischer-Galati et al. (eds.), *Romania between East and West*, East European Monographs, Boulder, Colo., 1982, pp. 269-30; Paschalis M. Kitromilides, „The Enlightenment East and West: a Comparative Perspective on the Ideological Origins of the Balkan Political Traditions”, în *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Variorum, Aldershot, 1994, pp. 51-70.

⁷ Walter L. Adamson, *Avant-garde Florence. From Modernism to Fascism*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1993; Roger Griffin, „The Primacy of Culture. The Current Growth (or Manufacture) of Consensus within Fascist Studies”, *Journal of Contemporary History* 37: 1, 2002, pp. 21-43; Emilio Gentile, *The Struggle for Modernity. Nationalism, Futurism and Fascism*, Praeger, Westport, 2003; Roger Griffin, *Modernism and Fascism: the Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007; *Idem*, „Fascism and Culture: a Mosse-Centric Meta-Narrative (or How Fascist Studies Reinvented the Wheel)”, în Antonio Costa-Pinto (ed.), *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011, pp. 85-116.

⁸ A. James Gregor, *The Ideology of Fascism: the Rationale of Totalitarianism*, Free Press, New York, 1969; *Idem*, *Faces of Janus. Marxism and Fascism in the Twentieth Century*, Yale University Press, New Haven, 2000; *Idem*, *Mussolini's Intellectuals. Fascist Social and Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, 2005. Contururile perspectivei istorice respective au fost dezvăluite în modul cel mai clar în cadrul unei

categoria au așezat în centrul perspectivei proiectul corporatist de contracarare a facționalismului inerent constituționalismului liberal și burghez – agravat de secționismul luptei de clasă sub egida socialismului și de fracturarea orizontală a corpului social în spiritul sindicalismului – prin structurarea societății în jurul grupurilor profesionale delimitate prin linii despărțitoare verticale și prin restructurarea de aceeași natură a politicii parlamentare. Am fost împins, astfel, spre o cercetare a ideii corporatiste în mediul românesc, mergând dincolo de scrierile lui Manoilescu, de paginile revistei sale *Lumea nouă* – întemeiată în aprilie 1932 – și de activitatea formațiunii sale politice cu numele de Liga Național-Corporatistă, fondată în noiembrie 1933. Am descoperit documente relevante provenite din tabăra legionarismului, dar și pronunțări semnificative izvorâte din celelalte segmente ale dreptei interbelice: carlismul și antonescianismul, direcția național-creștină, cea naționalist-democrată și cea a conservatorismului rezidual.

Înclinația autorilor și a grupărilor politico-ideologice de a își îngropa rivalii prin tăcere sau de a-i deprecia prin mistificare a făcut ca investigația să capete accente de roman polițist. Mostre de pledoarie corporatistă au putut fi identificate în locuri surprinzătoare. Am fost nevoit să accept că, în pofida continuității indiscutabile, sub raportul coerenței teoretice, dintre etapele succesive ale gândirii lui Manoilescu – începând cu intervențiile din anii 1920 menite să așeze formula dominantă a liberalismului local pe fundamente mai solide sub eticheta neoliberalismului, continuând cu elaborarea doctrinei economice protecționiste la finele aceluiași deceniu și sfârșind cu adoptarea formulei de organizare corporatistă ca mijloc de implementare a politicii de protecție a economiei naționale, în prima parte a deceniului următor –, activitatea sa pe terenul discursului corporatist a debutat abrupt, odată cu înființarea periodicului menționat anterior, fără antecedente în activitatea sa publicistică. Convertirea la corporatism a teoreticianului impus ulterior ca unic reprezentant român important al doctrinei – și consacrat ca atare și în afara țării în 1934⁹ – a avut loc, fără îndoială, ca rezultat al unor influențe contextuale. Una dintre ele a fost a lui Nichifor Crainic, personaj apropiat de gruparea național-creștină, dar aspirând și să realizeze o unificare a forțelor naționaliste sub propria conducere după despărțirea de partidul lui A.C. Cuza și Octavian Goga, în octombrie 1936. Într-adevăr, proiectul de „stat etnocratic” al acestuia¹⁰ – lansat în 1937 în periodicul *Sfarmă piatră* – a fost în primul rând un program

dezbateri: Henry A. Turner, „Fascism and Modernization”, *World Politics* 24: 4, 1972, pp. 547-564; A. James Gregor, „Fascism and Modernization: Some Addenda”, *World Politics* 26: 3, 1974, pp. 370-384.

⁹ Mihail Manoilescu, *Le siècle du corporatisme: doctrine du corporatisme integral et pur*, Félix Alcan, Paris, 1934.

¹⁰ Nichifor Crainic, *Programul statului etnocratic*, Tipografia Ziarului *Universul*, București, [1937]; *Idem, Ortodoxie și etnocrație*, Ed. Cugetarea, București, [1937].

de reconstrucție corporatistă, cu dimensiunea etnocratică adăugată în subsidiar. Tot noțiunea de corporatism a fost cuvântul cheie al ziarului său *Calendarul*, angajat plenar în promovarea doctrinei încă de la apariție, în ianuarie 1932¹¹, deci cu câteva luni înainte de Manoilescu și asociații lui (după ce primele referiri românești la experimentul italian din domeniu, înfățișând accentele drepte în curs de radicalizare, au apărut sporadic în *Cuvântul*, în 1926¹², apoi tot astfel în *Curentul*, în 1928¹³).

Cu adevărat revelatoare a fost însă descoperirea faptului că acțiunea lui Crainic din 1932 nu a făcut ea însăși decât să preia și să metamorfozeze ideile avansate în cadrul unei mișcări articulate la firul ierbii, în sfera organizațiilor de reprezentare profesională a claselor mijlocii. Demarată în 1929, aceasta a prins formă în iunie 1930 prin Confederația Generală a Asociațiilor Profesionale¹⁴, dominată de structurile asociative ale profesioniștilor intelectuali și condusă din poziția de secretar general de Ion D. Enescu, președintele Societății Arhitecților din România¹⁵. Lansată în octombrie 1930, revista sa, intitulată *Drum nou*, a fost construită în jurul revendicării obsesive de edificare a unui stat al breslelor¹⁶, menit să deștrădăcineze parazitismul bugetiv al clasei politice prin substituirea unui parlament al grupărilor profesionale în locul inautenticei reprezentanțe naționale existente, aflată sub controlul partidelor¹⁷. Din matricea

¹¹ *Idem*, „Falimentul partidelor”, *Calendarul* 1: 16, 9 februarie 1932, p. 1; *Idem*, „Spre statul breslaș”, *Calendarul* 1: 32, 25 februarie 1932, p. 1; *Idem*, „Partide și brelse”, *Calendarul* 1: 49, 14 martie 1932, p. 1; *Idem*, „Marxism și corporatism”, *Calendarul* 2: 324, 19 martie 1933, p. 1; *Idem*, „Conferințele noastre despre corporatism”, *Calendarul* 1: 225, 29 noiembrie 1932, p. 1; *Idem*, *Lupta pentru spiritul nou*, vol. 1: *Germania și Italia în scrisul meu de la 1932 încoace*, Cugetarea, București, [1942].

¹² Ion Biciolla, „Sindicalismul fascist”, *Cuvântul* 3: 500, 8 iulie 1926, p. 1; Pamfil Șeicaru, „Statul corporativ”, *Cuvântul* 3: 523, 4 august 1926, p. 1; *Idem*, „Stat corporativ?”, *Cuvântul* 3: 667, 23 ianuarie 1927, p. 1; Titus Enacovici, „Apărarea națională reclamă statul corporativ”, *Cuvântul* 3: 681, 10 februarie 1927, p. 1; *Idem*, „Statul corporativ. „Charta Muncii””, *Cuvântul* 3: 746, 29 aprilie 1927, p. 1.

¹³ (Nesemnat), „Al treilea congres al sindicatelor fasciste. Dl. Mussolini despre sindicalismul italian”, *Curentul* 1: 116, 10 mai 1928, p. 5; Pamfil Șeicaru, „Experiența fascistă”, *Curentul* 2: 418, 15 martie 1929, p. 1.

¹⁴ (Nesemnat), „Crezul nostru” și (Nesemnat), „Spre drumuri noi în viața politică a țării”, ambele în *Drum nou* 1: 1, 4 octombrie 1930, pp. 1, resp. 4; (Nesemnat), „Programul Confederației Asociațiilor Profesionale”, *Drum nou* 3: 5, 1 martie 1932, pp. 3-4.

¹⁵ I.D. Enescu, *Corporatism și partidism*, Ed. Secției de Studii a Confederației Asociațiilor Profesionale, București, 1932; *Idem*, *Tradiția corporatistă în lumina actualității*, Imprimeriile „Frăție Românească”, București, 1941.

¹⁶ *Idem*, „Statul corporativ și stabilitatea legilor”, *Drum nou* 2: 1, 1 ianuarie 1931, p. 1; (Nesemnat), „O grandioasă manifestare pentru statul corporativ. Sărbătorirea d-lor arhitect I.D. Enescu și Ferdinand Koșca”, *Drum nou* 3: 4, 15 februarie 1932, pp. 3-4; I.V. Gruia, „Statul corporativ”, *Drum nou* 3: 18, 1 septembrie 1932, p. 2; (Nesemnat), „Ori corporatism, ori bolșevism”, *Drum nou* 3: 21, 15 octombrie 1932, p. 1; I.D. Enescu, „Corporatismul”, *Drum nou* 5: 1, 25 februarie 1934, p. 1.

¹⁷ I.D. Enescu, *Între muncă și capital. Politicianism, doctrină și experiențe*, Cartea Românească, București, 1926; *Idem*, *Criza economică și partidele politice*, Tipografia

confederativă respectivă a luat ființă, în iunie 1932 – deci cu mult înainte de formarea Ligii lui Manoilescu –, prima organizație politică legitimată printr-un program corporatist: Blocul Cetățenesc pentru Mântuirea Țării, condus de profesorul Grigore Forțu de la liceul „Gheorghe Lazăr”¹⁸. Funcționând în tandem cu Confederația pe platforma aceluiași periodic, Blocul a adăugat discursului un plus de radicalism. Putem compara, pentru a ne convinge de aceasta, afirmația lui Enescu că „Blocul Cetățenesc pentru Mântuirea Țării este blocul corporativ pentru mântuirea statului de lepra politicianistă”¹⁹ cu declarația oficială a formațiunii lui Forțu, potrivit căreia „cucerirea puterii de stat și desființarea partidelor politice este lozinca de moment a Blocului”²⁰.

Coabitarea cu *Calendarul* a contribuit la evoluția lui Forțu către legionarism, după ce partidul său – delimitat inițial față de versiunea fascistă a antipolitanismului²¹ – a fost împiedicat să participe la alegerile parlamentare din 20-29 decembrie 1933, la fel ca și Garda de Fier²². Urmând un traseu asemănător, Enescu s-a alăturat Partidului Național-Creștin în 1935, după închiderea revistei și dizolvarea organizației sale – în 1934 – ca urmare a atitudinii violent anticarliste²³. Militantismul său pe planul mișcării de reprezentare profesională a continuat însă, în cadrul mai longevivei Confederații a Asociațiilor de Profesioniști Intelectuali din România, înființată în februarie 1933²⁴ și activă ca forum corporatist până în anii dictaturilor de dreapta²⁵

„Cultura”, București, 1930; Simion Mehedinți, *Partidele politice și statul corporativ*, Ed. Librăriei Socec & Co., S. A., București, 1931; (Nesemnăt), „Se mai poate îndrepta statul român cu actualul sistem politic? Conferința d-lui profesor Simion Mehedinți”, partea I, *Drum nou* 3: 8, 15 aprilie 1932, p. 2; partea II, *Drum nou* 3: 9, 1 mai 1932, p. 2; (Nesemnăt) „Statul politicianist și statul corporativ. Conferința d-lui arhitect I.D. Enescu”, *Drum nou* 2: 11, 31 mai 1931, p. 2; (Nesemnăt), „Corporații și partide. Conferința d-lui I.D. Enescu”, *Drum nou* 4: 1, 1 ianuarie 1933, p. 2; I.D. Enescu, „Corporatismul și partidele”, *Drum nou* 5: 2, 11 martie 1934, p. 1; Dim. Trăilă, „Partidele vechi și curentele noi”, *Drum nou* 5: 7, 29 aprilie 1934, p. 1.

¹⁸ Grigore Forțu, „Blocul Cetățenesc pentru Mântuirea Țării. Chemare”, *Drum nou* 3: 12, 15 iunie 1932, p. 2; (Nesemnăt), „Blocul și confederația duc acțiune comună”, *Drum nou* 3: 15, 15 iulie 1932, p. 2; (Nesemnăt), „Cuvântarea d-lui Grigore Forțu”, *Drum nou* 4: 7, 12 martie 1933, p. 2.

¹⁹ I.D. Enescu, „Ideea corporativă”, *Drum nou* 3: 13, 21 iunie 1932, p. 1.

²⁰ (Nesemnăt), „Lozinca momentului”, *Drum nou* 3: 13, 21 iunie 1932, p. 2.

²¹ Grigore Forțu, „Hitlerism român”, *Drum nou* 4: 18, 28 mai 1933, p. 2; *Idem*, „Mărturisism...”, *Drum nou* 4: 43, 17 decembrie 1933, p. 1.

²² (Nesemnăt), „Tovărășia vinovaților”, *Drum nou* 4: 44, 31 decembrie 1933, p. 1.

²³ (Nesemnăt), „Imnul restaurației regelui Carol II”, *Drum nou* 5: 14, 17 iunie 1934, p. 1; (Nesemnăt), „De ce nu am mai apărut”, *Drum nou* 5: 15, 29 septembrie 1940, p. 1 (periodicul a reapărut pentru o scurtă perioadă în 1940-1941).

²⁴ (Nesemnăt), „Confederația Asociațiilor de Profesioniști Intelectuali”, *Drum nou* 3: 24, 28 noiembrie 1932, p. 2; (Nesemnăt), „Adunarea generală de constituire a confederației”, *Confederația Asociațiilor de Profesioniști Intelectuali din România. Buletin Informativ* 1: 1, martie 1933, pp. 2-7.

²⁵ I.D. Enescu, „Arhitectura socială”, *Confederația Asociațiilor de Profesioniști Intelectuali din România. Buletin Informativ* 4: 1, ianuarie-martie 1936, pp. 25-38; *Idem*,

(liderul arhitecților, însărcinat, de asemenea, cu conducerea structurii confederative, fiind aici coleg, în consiliul director, cu Manoilescu, președintele Uniunii Generale a Inginerilor). Din interiorul organizației de reprezentare a gulerelor albe, Enescu a elaborat proiecte de reconstrucție corporatistă completă a statului în 1938²⁶ și 1939²⁷, plasându-se în orizontul tatonărilor carliste de profil (începute prin prevederile constituționale din februarie 1938 pentru împărțirea corpului electoral în categorii profesionale și continuate prin legea de organizare a breslelor din luna octombrie a aceluiași an²⁸, apoi prin inițiativa legislativă menită să împingă mai departe acțiunea începută, din iulie 1939²⁹). După abrogarea legii din 1938 printr-un decret antonescian, în decembrie 1940³⁰, și amânarea pe termen nedefinit a chestiunii – în urma trecerii la economia de război în octombrie 1941³¹ –, cel mai consecvent rival al lui Manoilescu – descris altminteri de Nichifor Crainic, în 1937, ca cel dintâi militant corporatist român³² și revendicându-și el însuși primatul în paginile revistei național-creștine *Țara noastră*, în martie 1938³³ – a propus noi proiecte animate de vechile idealuri, în 1942³⁴ și, respectiv, 1944³⁵, coordonând comisii special alcătuite ale Ministerul Muncii și Ocrotirilor Sociale (ultima oară în calitate de subsecretar de stat).

De la ideea corporatistă la problematizarea istorică a statului bunăstării

Tot atât de surprinzătoare ca postura deținută de ideea corporatistă în paginile din *Drum nou* este utilizarea aceluiași set de noțiuni în periodicul

„Organizarea profesiunilor intelectuale în cadrul noului regim constituțional”, *Confederația Asociațiilor de Profesioniști Intelectuali din România. Buletin Informativ* 6: 2-4, aprilie-decembrie 1938, pp. 37-46.

²⁶ *Idem, Studiu pentru organizarea profesiunilor*, „Imprimeria București”, București, 1938.

²⁷ *Idem, Organizarea profesiunilor intelectuale în cadrul noului regim constituțional*, Imprimeria S.A.R., București, [1939].

²⁸ „Lege pentru recunoașterea și funcționarea breslelor de lucrători, funcționari particulari și meseriași”, *Monitorul oficial* 237, 12 octombrie 1938, pp. 4846-4849.

²⁹ *Proiect de lege pentru recunoașterea breslelor, înființarea Consiliului Național al Breslelor și organizarea camerelor profesionale*, Imprimeria Centrală, București, 1939.

³⁰ „Decret-lege pentru desființarea breslelor de lucrători, funcționari particulari și meseriași”, *Monitorul oficial* 298, 18 decembrie 1940, pp. 6890-6891.

³¹ Alexandru Herlea, *Regimul muncii în timp de război. Decret-lege adnotat cu deciziunea de aplicare și cu legile de muncă în vigoare*, Tipografia Minerva, Deva, 1941.

³² Nichifor Crainic, *Programul statului etnocratic*, cit., p. 7.

³³ I.D. Enescu, „Corporatismul românesc”, *Țara noastră* 17: 6, 26 martie 1938, pp. 175-177.

³⁴ Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, *Ante-proiect de decret-lege pentru organizarea profesiunilor*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, 1942.

³⁵ Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale. Subsecretariatul de Stat al Muncii, *Ante-proiect de decret-lege pentru organizarea profesiunilor*, Imprimeriile Casei Naționale a Asigurărilor Sociale, București, 1944.

Politica socială, publicat din 1934 – după ce a fost lansat mai întâi în 1933 cu titulatura *Munca* – sub directoratul lui D.R. Ioanițescu, ministru al Muncii în timpul ultimelor guvernări național-țărăniști, din 1932-1933. La fel ca și precedenta, această nouă revelație m-a confruntat cu fenomenul alunecării spre polul drepte, pe suprafața spectrului politico-ideologic, al doctrinei devenite inseparabilă de imaginea lui Manoilescu, după formularea sa inițială într-o altă cheie decât cea a manoilescianismului și cu conotații diferite de cele ale discursului interbelic de dreapta. Desfășurându-se, de această dată, pe făgașul Frontului Românesc al lui Alexandru Vaida-Voevod, unde Ioanițescu s-a integrat după 1935 –, convertirea de dreapta³⁶ a avut loc pe fundalul orientării inițiale a revistei în favoarea discursului liberal de stânga³⁷. Pledoaria corporatistă a fost dezvoltată aici, în 1934-1935, prin opoziție cu Manoilescu și în sensul unui forme moderate de „corporatism social”, conceput ca adăugând cu înțelepciune elemente de reprezentare profesională la reprezentarea politică parlamentară³⁸. La *Drum nou*, în schimb, ea a debutat sub auspiciile unei orientări spre valorile liberalismului clasic, cu obiectivul de eliberare a economiei din cadrul limitativ al intervenționismului sufocant³⁹. Comparația dintre *Drum nou*, *Lumea nouă* și *Politica socială* după criteriul raportării lor la dezideratele corporatiste m-a condus spre o problematizare de ansamblu a rolului îndeplinit de corporatism ca vector al conexiunilor dintre varietățile locale ale discursului liberal și familiile ideologice românești ale drepte, determinându-mă să încadrez tipologic specia manoilesciană a doctrinei ca situată în continuarea formulei dominante a politicii liberale în mediul românesc

³⁶ G. Dulca, „Protecția muncii naționale”, *Politica socială* 3: 67, 20 aprilie 1935, p. 3; N. Porsena, „Români și străini”, *Politica socială* 3: 78, 20 iulie 1935, p. 1; G. Dulca, „Democrație, fascism, dictatură”, *Politica socială* 3: 88, 7 noiembrie 1935, p. 3; D.R. Ioanițescu, „„Dreapta’ și „stânga””, *Politica socială* 4: 104, 1 mai 1936, p. 1; *Idem*, *În slujba socialului*, Tipografia A-B-C, București, 1938; *Idem*, *Regimul breslelor*, Tipografia A-B-C, București, 1940; *Idem*, *Protecția muncii naționale. Istoric. Legiuirile regimului legionar*, Tipografia A-B-C, București, 1941.

³⁷ C. Dumitrescu, „Între liberalism și socialism”, *Politica socială* 2: 12, 7 aprilie 1934, p. 1; H. Pas, „Politica socială și sindicalismul”, *Politica socială* 3: 55, 26 ianuarie 1935, p. 1; V.M. Ioachim, „În slujba unei noi ordini sociale”, *Politica socială* 3: 59, 23 februarie 1935, pp. 1, 3.

³⁸ V.M. Ioachim, „Corporatism economic și corporatism social. Evoluția corporatismului”, *Politica socială* 2: 6, 24 februarie 1934, p. 2; *Idem*, „Corporatism economic și politic”, *Politica socială* 2: 7, 3 martie 1934, p. 2; *Idem*, „Corporatism social”, *Politica socială* 2: 8, 10 martie 1934, p. 2; *Idem*, „Foloasele corporatismului social”, *Politica socială* 2: 9, 17 martie 1934, p. 2; *Idem*, „Limitele corporatismului”, *Politica socială* 3: 92, 7 decembrie 1935, p. 1.

³⁹ I.D. Enescu, „Etatism”, *Drum nou* 2: 16, 16 august 1931, p. 1; (Nesemnăt), „Precizări necesare. Capitalismul”, *Drum nou* 3: 7, 1 aprilie 1932, p. 2; I. Constanțiu, „Legile economice și legile politice”, *Drum nou* 3: 10, 15 mai 1932, p. 1; I. Ghiulea, „Economia științifică împotriva economiei dirijate”, *Drum nou* 4: 2, 15 ianuarie 1933, pp. 1, 3; Ferdinand Koșca, „Naționalism economic”, *Drum nou* 4: 23, 9 iulie 1933, p. 1.

– modernizatoare cu prețul distorsiunilor etatiste –, și să plasez celelalte două perspective corporatiste în succesiunea liberalismului de factură clasică și, respectiv, a celui cu deschidere socială⁴⁰.

O implicație de mai mare anvergură a comparației menționate privește funcțiile îndeplinite de ideea corporatistă ca principiu de coagulare a mișcării de reprezentare profesională – manifestată cu putere în albia acțiunii de la *Drum nou* –, dar și ca principiu diriguitor al politicii de reformă socială – atestabilă în sfera revistei lui Ioanițescu. Ajunsă în acest punct, cercetarea demarată ca o explorare a relației dintre corporatism și familiile drepte interbelice s-a deschis către o problematizare a interacțiunii dintre fenomenul de ansamblu al reprezentării profesionale – incluzând diferitele politici urmate de diversele segmente ale structurilor asociative implicate, delimitate în funcție de bazele lor sociale – și dezvoltarea politicii sociale precomuniste. Astfel reformulat, demersul a impus și raportarea critică la narațiunea dominantă a domeniului, având în centru socialismul și sindicalismul proletar ca singure surse ale schimbării și tratând celelalte componente ale peisajului istoric drept factori de inerție⁴¹. Noua perspectivă a condus și către dezideratul de a include în câmpul investigației instituțiile publice de reprezentare profesională (ale camerelor profesionale, de Comerț și Industrie și de Muncă – des invocate în *Drum nou* și în *Politica Socială* –, dar lăsând desigur în fundal, la fel ca peste tot, sectorul agriculturii).

Tot în etapa respectivă am putut elucidă felul cum trebuie valorificată în corpul demersului cea mai importantă referință critică internațională a subiectului Manoilescu: articolul „Still the Century of Corporatism?” din 1974 al politologului american Philippe Schmitter⁴², tratat ca o piatră de hotar – din categoria „înainte și după”⁴³ – a studiilor menite să diagnosticheze evoluția politicii sociale din lumea postbelică – în principal din orizontul democrațiilor consolidate –, dar și să traseze linii directoare pentru dezvoltarea ei ulterioară⁴⁴.

⁴⁰ Victor Rizescu, „Social Policy and the Corporatist Design: a Romanian Experience of Reluctant Intermingling”, *Sfera politicii* 24: 2, 2016, pp. 22-30.

⁴¹ *Idem*, „De la emanciparea muncii la protecția socială: politica reprezentării profesionale în România la începutul secolului XX”, *Polis. Revistă de științe politice* 4: 4 (s. n.), 2016, pp. 175-184.

⁴² Philippe C. Schmitter, „Still the Century of Corporatism?”, *The Review of Politics* 36: 1, 1974, pp. 85-131.

⁴³ Wolfgang Streek, Lane Kenworthy, „Theories and Practices of Neo-corporatism”, în Thomas Janoski et al. (eds.), *Handbook of Political Sociology. States, Civil Society and Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 441-460.

⁴⁴ Otto Newman, *The Challenge of Corporatism*, Macmillan, London, 1981; Wyn Grant (ed.), *The Political Economy of Corporatism*, Macmillan, Basingstoke, 1985; Peter J. Williamson, *Corporatism in Perspective: an Introductory Guide to Corporatist Theory*, Sage Publications, London, 1989; José Luís Cardoso, Pedro Mendonça, *Corporatism and Beyond: an Assessment of Recent Literature*, ICS Working Papers 1, 2012; Eva Hartmann, Paul F. Kjaer (eds.), *The Evolution of Intermediary Institutions in Europe. From Corporatism to Governance*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2015.

Invocând *Le siècle du corporatisme* din 1934 ca cea mai relevantă expresie a teoriei corporatiste de până la 1945, abordarea lui Schmitter dezvăluie forma neocorporatistă asumată adesea de așezămintele instituționale și de procedurile aferente implicate în negocierea tripartită dintre capital, organizațiile sindicale și autoritățile guvernamentale, cu contururi variate în diversele lor contexte dar prezentând, toate la un loc, trăsături comune suficient de pronunțate pentru a justifica încadrarea lor într-un model de „representare a intereselor” diferit de cel „pluralist”. Fără a nega gradul superior de compatibilitate cu principiile fundamentale ale democrației liberale al celui din urmă sistem de structurare a relațiilor dintre factorii economici, sociali și politici⁴⁵, școala de gândire inițiată de textul citat al anilor 1970 a revendicat caracterul politologic legitim al atitudinii de a accepta comprimarea grupurilor de interese „într-un număr limitat de categorii verticale, fiecare dintre ele reprezentând funcțiile interdependente ale unui întreg organic”, precum și „multiplicarea controlată, limitarea cantitativă, stratificarea pe verticală și interdependența cantitativă” a entităților implicate⁴⁶.

Teoria neocorporatistă a autorului specializat inițial în studii latino-americe a subliniat incongruența patentă dintre teoriile corporatismului clasic și practicile desfășurate sub egida lor, raportând totuși realitățile postbelice supuse analizei la două tradiții cu rădăcini interbelice. Una dintre ele, a autoritarismului asociat în modul cel mai clar cu fascismul – dar reprezentativă și pentru experimentele ulterioare de dezvoltare accelerată periferică –, îl are ca patron pe ideologul român, după cum cealaltă, de factură democratică, poate fi așezată sub egida lui John Maynard Keynes și a eseului său „The End of *Laissez Faire*” din 1926⁴⁷ (ea înfățișând întrupări sporadice și neconcludente până la cel de-al Doilea Război Mondial, pentru a-și dezvălui valențele mai târziu). Un cititor român al lui Schmitter și al amplei bibliografii elaborate în continuarea lui nu are cum să nu fie dezamăgit de diferența dintre atenția acordată aici figurii lui Manoilescu și neglijarea completă a contextului său național. Aceasta cu atât mai mult cu cât motivele numitului dezechilibru sunt explicate de chiar părintele noului tip de reflecție despre fenomenul corporatist într-un alt articol, din 1978, unde se spune că teoreticianul din România interbelică a preluat și a prelucrat un set de idei „provenite din ansamblul Europei, și nu din ambianța românească particulară”, acționând astfel mai degrabă ca „o curea de transmisie pentru acest *Zeitgeist*, pe

⁴⁵ Leo Panitch, „The Development of Corporatism in Liberal Democracies”, *Comparative Political Studies* 10: 1, 1977, pp. 61-90; Gerhard Lehbruch, „Liberal Corporatism and Party Government”, *Comparative Political Studies* 10: 1, 1977, pp. 91-126.

⁴⁶ Philippe C. Schmitter, „Still the Century of Corporatism?”, cit., p. 97.

⁴⁷ John Maynard Keynes, „The End of *Laissez Faire*”, în *Essays in Persuasion*, Norton, New York, 1963, pp. 312-323.

direcția țării sale și a periferiilor europene și latino-americane, mai degrabă decât ca un analist important și original al problemelor locale”⁴⁸.

Nedumerirea nu poate decât să sporească atunci când ne gândim că, prin contrast, teoria economică protecționistă a lui Manoilescu, având ca piesă centrală cartea *Théorie du protectionisme et de l'échange international* din 1929⁴⁹, a fost contextualizată atent într-o binecunoscută lucrare din 1996 a istoricului american Joseph Love, ca un preludiu pentru comparația dintre realitățile contextuale astfel scoase la lumină și cele înrudite, ale spațiului latino-american (mai ales brazilian)⁵⁰. Constatăm că, oricât de strâns interconectate ar fi, altminteri, cele două volete ale argumentației avansate de autorul interbelic, segmentul politic al construcției sale doctrinare – articulat în jurul noțiunii de corporatism – nu a fost nici de această dată plasat în relație cu particularitățile din domeniu ale mediului românesc, considerate pesemne ca ne semnificative. De fapt, reflexul de a ignora România în retrospectivile comparative ale politicii corporatiste s-a impus încă din perioada interbelică, lucru relevat de lucrări precum *Capitalisme et communauté de travail* a lui François Perroux din 1937⁵¹ – un apărător sceptic al proiectului –, *Néo-libéralisme, néo-corporatisme, néo-socialisme* a lui Gaetan Pirrou din 1939⁵² – un critic moderat de această dată –, sau, chiar mai grăitor, *La politique corporative* a lui Albert Muller din 1935 (un autor belgian interesat, altminteri, chiar și de experimentele corporatiste din Bulgaria, întreprinse sub dictatura lui Kimon Georgiev Stoyanov, începută în 1934⁵³).

Ponderea considerabilă deținută în orbita dezbaterii românești precomuniste despre politica socială de ideea corporatistă și de asociațiile profesionale ale claselor mijlocii creditabile pentru a fi lansat discursul corporatist în anii 1929-1930 a fost astfel repertoriată ca imposibil de armonizat nu doar cu singura interpretare istorică autohtonă de anvergură a subiectului – ignorantă, printre altele, în legătură cu conexiunea dintre politica socială, corporatism și organizațiile cu profilul descris –, dar și cu studiile comparative

⁴⁸ Philippe C. Schmitter, „Reflections on Mihail Manoilescu and the Political Consequences of Delayed-Dependent Development on the Periphery of Western Europe”, in Kenneth Jowitt (ed.), *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation*, University of California, Institute of International Studies, Berkeley, 1978, pp. 117-139.

⁴⁹ Mihail Manoilescu, *Théorie du protectionisme et de l'échange international*, Marcel Giard, Paris, 1929.

⁵⁰ Joseph L. Love, *Crafting the Third World. Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brasil*, Stanford University Press, Stanford, 1996.

⁵¹ François Perroux, *Capitalisme et communauté de travail*, Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1937, pp. 27-176.

⁵² Gaetan Pirou, *Néo-libéralisme, néo-corporatisme, néo-socialisme*, Gallimard, Paris, 1939, pp. 73-124.

⁵³ Albert Muller, *La politique corporative. Essais d'organisation corporative*, Les Éditions Rex, Anvers, 1935, pp. 151-154.

internaționale, neinteresate de corelațiile corporatiste locale ale lui Manoilescu. Proiectul unei istorii a politicii sociale și a reprezentării profesionale capabile să facă dreptate claselor mijlocii, forțelor politice cu diverse orientări ideologice – altele decât socialismul – și ideii corporatiste a condus însă, mai departe, la viziunea unei dezvoltări istorice dominate într-o manieră covârșitoare de ultimul dintre factorii menționați. Am descoperit că procesul tranziției de la organizarea tradițională de breaslă la libertatea sindicală modernă – corespunzătoare modelului „pluralist” din tipologia lui Schmitter și consonantă cu ansamblul relațiilor economice de natură individualistă și contractualistă – a fost marcat, în mediul românesc, de supraviețuirea în forme diverse și de reinventarea recurentă a vechiului spirit corporatist, până la îmbrățișarea deschisă a proiectului antisindical în timpul regimurilor politice de dreapta, dintre 1938 și 1944. Reversul acestei descoperiri a fost constatarea că eforturile de implementare consecventă a viziunii corporatiste au înregistrat succese la fel de parțiale ca și cele de înrădăcinare a concepției opuse.

Centru, stânga și dreapta în politica reprezentării profesionale

Afirmat în articolul 27 al constituției din 1866 – fără a fi însoțit de o legislație ordinară capabilă să asigure traducerea lui în practică pe baze solide –, principiul libertății de asociere a fost reluat în România prin articolul 5 al constituției din 1923, completat de prevederea cuprinsă în articolul 29 că „dreptul de liberă asociațiune nu implică în sine și dreptul de a crea persoane juridice” și, prin urmare, „condițiunile în care se acordă personalitatea juridică se vor stabili printr-o lege specială”. Prima piesă de legislație menită să aplice în mod autentic și consecvent același principiu în sfera organizațiilor cu caracter profesional a fost legea sindicatelor profesionale din mai 1921⁵⁴, completată prin cea pentru persoanele juridice din februarie 1924⁵⁵ (modificată în aprilie 1927). Promovată de Grigore Trancu-Iași, primul ministru al Muncii, în timpul primei guvernări averescane, din 1920-1921 – cu D.R. Ioanițescu, la acea vreme în Partidul Poporului, ocupând funcția de secretar general al ministerului –, legea sindicatelor a fost precedată de constituirea departamentului ministerial menționat în martie 1920 și de adoptarea unei reglementări a conflictelor colective de muncă, în luna septembrie a aceluiași an⁵⁶ (aceasta anticipând cu

⁵⁴ „Lege asupra sindicatelor profesionale”, *Monitorul oficial* 41, 26 mai 1921, pp. 1419-1425.

⁵⁵ *Legea pentru persoanele juridice, promulgată prin înaltul decret no. 27 din 6 februarie 1924, cu expunerea de motive*, Imprimeria Statului, București, 1924.

⁵⁶ „[Lege pentru reglementarea conflictelor de muncă]”, *Monitorul oficial* 122, 5 septembrie 1920, pp. 4239-4242.

mult reglementarea contractelor de muncă – survenită de-abia în aprilie 1929⁵⁷ –, dar răspunzând desigur urgențelor create de escaladarea conflictului social în succesiunea revoluției ruse și a războiului mondial, culminate prin greva generală eșuată din octombrie 1920 și prin separarea aripii comuniste din corpul partidului socialist, în mai 1921). Filozofia subiacentă întregului pachet legislativ este exprimată în modul cel mai concis de o altă prevedere a noii constituții. Cuprinsă în articolul 21 – și fără niciun antecedent în documentul din 1866 –, ea spune că „toți factorii producției se bucură de o egală ocrotire”, deci „statul poate interveni, prin legi, în raporturile dintre acești factori pentru a preveni conflicte economice și sociale”. Tendința generală a procesului de dezvoltare legislativă și instituțională este semnalată de cele două tentative ratate de adoptare a unui cod unitar al muncii, promovate în timpul guvernării liberale din 1922-1926 de miniștrii de resort Gheorghe Mârzescu – în 1924 – și, respectiv, Nicolae Chirculescu – în 1925⁵⁸.

La momentul 1866, concepția libertății de asociere – cuprinzând în fapt, așa cum am văzut, premisele celei mai specifice, de libertate a asocierii cu caracter sindical – se situa în contradicție cu realitatea supraviețuirii vechilor bresle, desființate printr-un jurnal al Consiliului de Miniștri abia în iunie 1873. Disoluția treptată a acestora se desfășurase vreme de câteva decenii într-o manieră la fel de contradictorie⁵⁹. Astfel, Regulamentele Organice au inaugurat procesul prin stipularea principiului de libertate a comerțului – articolele 154-162 în textul muntenesc, de exemplu –, dar preocupându-se în același timp de consolidarea corpurilor profesionale tradiționale – prin articolele 84-92 în același text⁶⁰ –, în continuarea unor reforme ale domnitorilor fanarioți Alexandru Ipsilanti (din 1776), Nicolae Șuțu (din 1784) sau Petre Mavrogheni (din 1788). Însărcinate cu responsabilități politice prin prevederile referitoare la compoziția Adunărilor Obștești Extraordinare – aplicate în 1842, cu ocazia alegerii lui Gheorghe Bibescu ca domnitor în Muntenia – și apoi din nou prin regulamentele de alegere a Divanurilor Ad-Hoc din 1857⁶¹, breslele au primit noi lovituri prin desființarea privilegiilor și monopolurilor în virtutea articolului 46 al Convenției de la Paris, prin constituirea paralelă a primelor organizații profesionale întemeiate pe noțiunea de liberă asociere – începând din anii 1840,

⁵⁷ „Lege asupra contractelor de muncă”, *Monitorul oficial* 74, 5 aprilie 1929, pp. 2634-2645.

⁵⁸ Ministerul Muncii, Cooperației și Asigurărilor Sociale, *Anteproiect de Cod al Muncii*, Tipografiile Române Unite, București, 1926.

⁵⁹ Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, Fundația Regele Carol I, București, 1939; Vladimir Diculescu, *Bresle, negustori și meseriași în Țara Românească, 1830-1848*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1973.

⁶⁰ *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, ed. de Paul Negulescu și George Alexianu, Imprimeriile „Eminescu” S.A., București, 1944, pp. 23-25, 74-76.

⁶¹ Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în principatele române*, ed. de Șerban Papacostea, Ed. Enciclopedică, București, 1995 [1976], pp. 257-258, 285-288.

mai întâi ca asociații de ajutor mutual⁶² –, prin înființarea Camerelor de Comerț și Industrie în octombrie 1864 – inițial doar cu secții comerciale, începând să funcționeze efectiv în 1868⁶³ și fiind reorganizate pe baza unei legi din mai 1886⁶⁴ – și, desigur, prin adoptarea codului civil de formă napoleoniană în 1864. Este însă grăitor pentru persistența contradicțiilor amintite că înseși camerele de comerț concepute ca expresii ale noului spirit economic au luat în considerare măsuri de salvare a breslelor de spirit premodern.

Legea Trancu-Iași pentru organizarea sindicatelor profesionale de salariați, patronale și mixte din 1921 s-a nutrit din modelul francez. Referința sa paradigmatică a fost Legea Waldeck-Rousseau cu același conținut din 1884, completată prin dispoziții ulterioare (mai importantă fiind cea din 1901 pentru constituirea cadrului legislativ general al libertății de asociere)⁶⁵. Antecedentele legislației de profil a celei de-a treia republici franceze trebuie subliniate, însă, ca o parte constitutivă a acțiunii sale de paradigmă. Ele au debutat odată cu desființarea organizării de breaslă prin legea Le Chapelier din 1791 – după experimentul decretului Turgot din 1776⁶⁶ –, sub auspiciile unei afirmări nețârmurite a contractualismului individualist. Expresia deplină a concepției ce avea să fie invocată apoi ritualic – inclusiv în România⁶⁷ – ca o manifestare de opacitate temporară a liberalismului în privința intervenției necesare a factorului politic în sfera relațiilor dintre factorii economici a fost incriminarea coalițiilor profesionale de orice fel – privite ca limitări nelegitime ale libertății individuale – prin codul penal napoleonian din 1810. Ea a fost urmată de dezincriminarea practicilor în cauză printr-o lege a celui de-al doilea imperiu, din 1864, și doar după încă două decenii de exemplara reglementare imitată în România după Marele Război.

⁶² Gheorghe Zane, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Despre stadiile premergătoare industriei mecanizate*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1970, pp. 45-47, 99-112; Florea Dragne et al., *Mișcarea sindicală din România*, Ed. Politică, București, 1981.

⁶³ *Camera de Comerț și Industrie din București. 70 de ani de activitate*, Atelierele Luceafărul S.A., București, [1938]; Matei Ionescu, „La fin des corporations et les débuts des chambres de commerce et d'industrie”, *Revue roumaine d'histoire* 6: 6, 1967, pp. 881-905.

⁶⁴ „Lege asupra camerilor de comerț și industrie”, în C. Hamangiu (coord.), *Codul general al României*, vol. 2: *Legi uzuale, 1860-1903*, Ed. Librăriei Leon Alcalay, București, 1903, pp. 2120-2126.

⁶⁵ Gustave Fagniez, *Corporations et syndicats*, Librairie Victor Lecoffre, Paris, 1905; Paul Louis, *Le syndicalisme européen*, Librairie Felix Alcan, Paris, 1914; Magali della Sudda, „Associations and Political Pluralism: the Effects of the Law of 1901”, in Julian Wright, H.S. Jones (eds.), *Pluralism and the Idea of the Republic in France*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012, pp. 161-178.

⁶⁶ Michael P. Fitzsimmons, *For Artizan to Worker: Guilds, the French State, and the Organization of Labor, 1776-1821*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

⁶⁷ Artur C. Velter, *Asociațiile profesionale și regimul muncii. Istoric și evoluție*, Ed. „Curierul Judiciar”, București, 1930.

Supraviețuind prin confruntare cu sindicalismul anarhist de la începutul secolului XX – dezvoltat în orbita Confederației Generale a Muncii⁶⁸ –, abordarea legislativă franceză a furnizat principiile directe ale viziunii promovate în domeniu de Liga Națiunilor prin Biroul Internațional al Muncii, apoi de Organizația Internațională a Muncii, pentru a fi asumată de Organizația Națiunilor Unite în epoca postbelică⁶⁹, constituind și referința teoreticienilor ca Schmitter pentru definirea modelului „pluralist” de reprezentare a intereselor (a celor profesionale cu precădere, firește). Seria anchetelor sponsorizate de departamentul specializat al Ligii Națiunilor în legătură cu condițiile de exercitare a libertății sindicale în Europa⁷⁰, inițiată în 1921 ca reacție la situația creată în Ungaria prin contrarevoluția din 1919⁷¹ și incluzând un raport din 1927 asupra restructurării pe baze corporatiste a relațiilor dintre capital și muncă sub egida statului în Italia fascistă⁷² – aceasta începută în 1926 pentru a fi sancționată de principiile enunțate în *Carta di Lavoro* din anul următor⁷³ –, a prilejuit și o contribuție românească, tot din 1927, elaborată sub titlul *La liberté syndicale en Roumanie* de către George Strat⁷⁴, economist de orientare liberală clasică dar și autor al mai multor lucrări despre politica muncii⁷⁵. La fel ca și articolele contemporane publicate în periodicele *Les documents du travail*, *Revue internationale du travail* și *Revue d'histoire économique et sociale* de teoreticianul agrarian și cooperatist Nicolae Ghiulea⁷⁶, sau ca scrierile din epocă ale lui Trancu-Iași sau Ioanițescu⁷⁷, intervenția lui Strat prezintă politica socială

⁶⁸ Jeremy Jennings, *Syndicalism in France: a Study of Ideas*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1990; Toma Riconte, *Mișcarea sindicală. Sindicalismul reformist. Sindicalismul revoluționar*, Ed. „Curierul Judiciar”, București, 1930.

⁶⁹ *La liberté syndicale: une étude internationale*, Bureau International du Travail, Genève, 1975.

⁷⁰ *La liberté syndicale*, vol 1: *Étude internationale*, Bureau International du Travail, Genève, 1927.

⁷¹ *La liberté syndicale en Hongrie. Documents rapportés par la mission d'information du Bureau International du Travail*, Bureau International du Travail, Genève, 1921.

⁷² *La liberté syndicale. Italie*, Bureau International du Travail, Genève, 1927.

⁷³ L. Rosenstock-Franck, *L'économie corporative fasciste en doctrine et en fait. Ses origines historiques et son évolution*, Librairie Universitaire J. Gambler, Paris, 1934, pp. 49-115.

⁷⁴ George Strat, *La liberté syndicale en Roumanie*, Institutul de Arte Grafice și Editură „Curierul Judiciar” S.A., București, 1927. O altă anchetă în *La liberté syndicale*, vol 4: *Italie, Espagne, Portugal, Grèce, Royaume des Serbes, Croates et Slovènes, Bulgarie, Roumanie*, Bureau International du Travail, Genève, 1928, pp. 373-417.

⁷⁵ George Strat, *La situation économique des classes sociales en Roumanie*, Atelierele Grafice Socec, București, 1930; *Idem, Intervenționismul statului, limitele sale și munca națională*, Tipografia „Bucovina”, București, 1934.

⁷⁶ N. Ghiulea, „Les syndicats ouvriers en Roumanie”, *Les documents du travail* 9: 97-98, mai-juin 1925, pp. 107-136.

⁷⁷ D.R. Ioanițescu, *Chestiuni economice și financiare*, Ed. Librăriei Stănculescu, București, 1919; Grigore Trancu-Iași, *La législation sociale en Roumanie*, Institutul de Arte Grafice „Eminescu”, București, 1926.

a guvernelor averescane și liberale ca obligată să lupte pe două fronturi. Opunându-se tendinței de politizare a mișcării sindicale întreținută de socialiști și comuniști – chestiune asupra căreia voi reveni –, ea se confrunta și cu moștenirea corporatistă a epocii antebelice, resuscitată după decesul oficial al breslelor din 1873.

Este vorba, desigur, despre formele instituționale create în baza legislației de natură semicorporatistă și de inspirație central-europeană – germană, austriacă și ungară⁷⁸ – adoptată în principal ca remediu urgent pentru degringolada clasei meșteșugărești, în consonanță cu procesul de tranziție spre politica economică protecționistă de ansamblu. Lansată de proiectele conservatoare nefinalizate ale lui Petre P. Carp – din 1881, reluat în 1888 – și Nicolae Filipescu – din 1901 –, concepția combătută în anii 1920 se concretizase prin legea pentru organizarea meseriilor din 1902 – promovată de ministrul liberal al Agriculturii și Domeniilor Basile M. Missir⁷⁹ –, apoi prin cea de organizare a meseriilor, creditului și asigurărilor muncitorești din 1912, inițiată de ministrul conservator al Industriei și Comerțului D.S. Nenițescu⁸⁰. Prevăzând organizarea muncii pe baza breslelor și corporațiilor semiobligatorii constituite ca instituții de drept public – corporații cu minimum 50 de membri în cazul legii Missir, bresle cu minimum 25 de membri înglobate în corporații cu minimum 1000 de membri în cazul legii Nenițescu – cele două reglementări au fost descrise de comentatori contemporani – ca Virgil Madgearu, în broșura *Bresle vechi și bresle noi* din 1912⁸¹ sau Constantin C. Numian, într-o teză de doctorat cu titlu similar din 1915⁸² – ca îndatorate modelelor străine și deviind de la tradiția locală. Caracterizarea este în fapt asumată de chiar promotorii respectivei politici, lucru dovedit nu doar de enumerarea atentă a surselor de inspirație externe în ampla expunere de motive a documentului din 1902, dar și de prezența printre ele a chiar legii franceze pentru libertatea sindicală din 1884, împreună cu o retrospectivă a tribulațiilor legislative din aceeași țară și o pledoarie pentru înțelegerea inițiativei românești ca „împăcând principiile liberale”. Remarca este susținută prin aceea că apartenența persoanelor la organizațiile profesionale preconizate urmează să fie determinată de o combinație între obligație și liberul arbitru. (Așa cum se explică, „formarea unei

⁷⁸ *La liberté syndicale, vol. 3: Allemagne, Ancienne Autriche-Hongrie, Autriche, Hongrie, République Tchèque, Slovaquie, Pologne, États Baltes, Danemark, Norvège, Suède, Finlande*, Bureau International du Travail, Genève, 1928, pp. 7-150.

⁷⁹ B.M. Missir (coord.), *Legea pentru organizarea meseriilor și regulamentul privitor la aplicarea ei, precedate de dezbaterile corpurilor legiuitoare și de proiectele de legi anterioare*, Atelierele Grafice I.V. Socecu, București, 1905.

⁸⁰ *Lege pentru organizarea meseriilor, creditului și asigurărilor muncitorești, cu modificările ulterioare*, Institutul de Arte Grafice „Bucovina” I.E. Torouțiu, București, 1931.

⁸¹ Virgil Madgearu, *Bresle vechi și bresle noi*, Atelierele Grafice Socec & Co, București, 1912.

⁸² Constantin C. Numian, *Breslele vechi și breslele noi*, f. e., Pitești, 1915.

corporațiuni depinde numai de voința celor interesați”, dar, „odată [...] formată corporațiunea, face parte din ea orice meseriaș de aceeași meserie din comună”⁸³, decizia majorității impunând deci exigențe de obligativitate pentru ceilalți reprezentanți ai grupului profesional dintr-o unitate administrativă.)

Patru vârste românești ale politicii sociale sub auspiciu corporatiste

Atunci când apără din perspectiva liberalismului – dar și sub auspiciile unei sinteze dintre corporatismul medieval și sindicalismul modern – dreptul și obligația statului de a-și asuma responsabilități în materie de protecție socială – prin opoziție cu orbirea liberală față de chestiunea muncii manifestată până la 1884 în Franța și în alte părți – Basile Missir se alătură altor exponenți ai unui curent de conștientizare a cercurilor politice și ideologice nesocialiste în legătură cu problematica definitorie a socialismului. Dintre oamenii timpului, se cuvin amintiți ca situându-se în această grupare Take Policrat – cu *Legislațiunea muncii* din 1908⁸⁴ – N. Petrescu-Comnen – cu *Studiu asupra intervențiunii statului între capital și muncă* din 1910⁸⁵ –, sau I.N. Angelescu – tratând subiectul indirect în *Cooperația și socialismul în Europa* din 1913⁸⁶. Altminteri, nu toate pledoariile genului subscriu și compromisului semicorporatist, lucru dovedit de intervențiile de la acea vreme ale lui Trancu-Iași⁸⁷ sau ale colaboratorului său, Nicolae P. Romanescu⁸⁸.

Dacă așezământul din 1902 a oferit reglementări doar pentru organizarea meșteșugarilor patroni și salariați, a ucenicilor și a calfelor din micile întreprinderi și ateliere – lăsând la o parte muncitorii din marea industrie și angajații statului, alături de lucrătorii din industria la domiciliu și de meșteșugarii satelor – cel adoptat după un deceniu a aspirat, în principiu, să elaboreze un cadru de organizare pentru toate categoriile muncii⁸⁹. În ciuda

⁸³ B.M. Missir (coord.), *Legea pentru organizarea meseriilor...cit.*, p. 64.

⁸⁴ Take Policrat, *Legislațiunea muncii*, Tipografia Aurora, București, 1908.

⁸⁵ N. Petrescu-Comnen, *Studiu asupra intervențiunii statului între capital și muncă*, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1910.

⁸⁶ I.N. Angelescu, *Cooperația și socialismul în Europa*, Stabilimentul de Arte Grafice Albert Bauer, București, 1913.

⁸⁷ Grigore Trancu-Iași, *Câteva articole în chestiunea meseriașilor și muncitorilor*, Tipografiile Dunărea, Galați, 1914.

⁸⁸ N.P. Romanescu, *Legea asupra sindicatelor profesionale. Legea pentru reglementarea conflictelor de muncă*, Tiparul „Oltenia”, București, [1921]. Citat ca un critic al legii de la 1902 în B.M. Missir (coord.), *Legea pentru organizarea meseriilor...cit.*, p. 117.

⁸⁹ Ministerul Industriei și Comerțului, *Anchetă cu privire la meseriași și la aplicarea legii pentru organizarea meseriilor*, vol. 1-2, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1908-1909.

progresului înregistrat astfel, socialismul epocii a respins legile corporațiilor în baza tendinței lor de a defavoriza proletariatul în curs de extindere din sfera marelui capital industrial, acuzându-le totodată pentru politica lor deliberată de încorporare a angajatorilor și a angajaților în aceleași organe de reprezentare profesională și, deci, de obliterare a intereselor muncii în relația sa cu capitalul. În plus, relansându-se la 1906 chiar pe fundamentul mișcării sindicale⁹⁰ – după degringolada primei organizații politice de la 1899 și înainte de constituirea celei de-a doua, la 1910 – discursul socialist a abordat problema sindicate vs. corporații din unghiul caracterizării gheriste a structurii socio-economice românești ca o distorsiune a capitalismului rezultată din fuziunea perversă dintre elemente ale societății capitaliste și remanente ale feudalismului, precum și a directivei corespunzătoare pentru o politică liberală locală consecventă cu principiile generice ale doctrinei. Exprimată în modul cel mai pregnant de I.C. Frimu⁹¹ și de Cristian Racovski – în jurul revistei *România muncitoare*, situată în adversitate parțială asupra subiectului cu gazetele contemporane *Meseriașul român* și *Vocea meseriașului* – critica socialistă a corporațiilor revigorată se întemeiază pe descrierea lor ca întruchipând o contradicție a dreptului modern de asociere. Dar, alături de respingerea corporatismului cu caracter de obligativitate și de promovarea asocierii sindicale liber-consimțite pe baza revendicării de aplicare consecventă a principiilor constituționalismului liberal,⁹² argumentația socialistă se desfășoară și pe o altă direcție: anume, cea de anexare a mișcării sindicale la propriile sale obiective de lungă durată, așa cum arată afirmații ale lui Racovski cum ar fi că „lupta politică este o prelungire și încoronare a luptei sindicale”, că „mișcarea socialistă este forma cea mai desăvârșită a mișcării sindicale” și că „numai cu socialismul un sindicat justifică menirea sa istorică”⁹³. Dezbaterile repetate despre dezangajarea politică a organizațiilor de reprezentare profesională⁹⁴ nu vor putea înlătura insidioasa

⁹⁰ „Prima conferință a mișcării muncitorești din România după refacerea ei (13, 14, 15 august 1906). Moțiuni și rezoluții”, în *Documente din mișcarea muncitorească, 1872-1916*, ed. de Mihai Roller, ed. a 2-a, Ed. Confederației Generale a Muncii din România, București, 1947, pp. 331-349.

⁹¹ Nicolae Petreanu, Dan Baran, *I.C. Frimu. Studiu și antologie*, Ed. Politică, București, 1969, pp. 28-29.

⁹² Cristian Racovski, *Jos corporațiile*, Cercul de Editură Socialistă, București, 1907; *Idem, Jos legea meseriilor. Ce nu vrem și ce vrem*, ed. a 2-a, Cercul de Editură Socialistă, București, 1913.

⁹³ *Idem, Sindicatele muncitorești. Rolul și istoria lor*, Cercul de Editură Socialistă, Constanța, 1906, pp. 50-52.

⁹⁴ *Dezbaterile celui de-al doilea congres al Partidului Social-Democrat și al patrutea al Uniunii Sindicatelor*, Cercul de Editură Socialistă, București, [1912]; *Dezbaterile celui de-al cincilea congres al sindicatelor unite*, Cercul de Editură Socialistă, București, 1914.

ambiguitate nici după război⁹⁵. Așa cum am menționat deja, politica libertății sindicale din deceniul al treilea a trebuit să fie promovată prin opoziție cu politizarea socialistă a sindicalismului muncitoresc. Ea a fost supusă, însă, și presiunii exercitate, dinspre dreapta, de tabăra supraviețuirilor corporatiste.

Într-adevăr, deși legea din 1921 a fost menită să dezrădăcineze așezămintele corporatiste de la 1902-1912 cu aceeași energie ca și cea arătată de decretul din 1873 în relație cu breslele străvechi, perioada de până la 1933 avea să fie marcată de coabitarea confuză a instituțiilor create în orizontul legii Nenițescu și a organizațiilor profesionale înființate sub noul regim juridic. O cauză a fenomenului a fost dificultatea unificării legislative – în acest domeniu ca și în altele – a României Mari, legile ungară de la 1884, respectiv austriacă de la 1907 – ambele cu caracter semicorporatist – continuând să reglementeze relațiile sociale relevante din Transilvania, respectiv Bucovina, iar condițiile înapoierii basarabene impunând extinderea grăbită în regiune a legii de la 1912, printr-un act din septembrie 1923⁹⁶. În același timp, chiar în Vechiul Regat, breslele au continuat să își exercite responsabilitățile din domeniul învățământului profesional – atribuite prin articolul 67 al legii Nenițescu –, după cum corporațiile și-au îndeplinit și ele în continuare funcția de „prime organe” ale asigurărilor sociale – alocată în baza articolului 78 al aceleiași legi. După ce acționaseră în această calitate, până la 1920, în subordonarea Casei Centrale a Meseriilor, Creditului și Asigurărilor Muncitorești din cadrul Ministerului Industriei și Comerțului, ele au rămas necesare și după ce organismul coordonator a fost preluat de noul Minister al Muncii⁹⁷ (și în ciuda faptului că articolul 65 al legii sindicatelor a prevăzut înlocuirea lor cu o rețea instituțională de bază formată din „case de asigurare”).

Cea de-a treia moarte succesivă a structurilor corporatiste românești – survenită după decesele anterioare, din 1873 și 1921 – a avut loc în virtutea unei decizii a Ministerului Muncii din iulie 1933⁹⁸, adoptată ca o concluzie a mult amânatei legi de unificare a sistemelor de asigurări sociale – sub administrația

⁹⁵ *Mișcarea sindicală din România, 1923-1926*, Tipografia „Gutenberg”, Cluj, [1926]; *Mișcarea sindicală din România în anii 1926-1930*, Tipografiile Române Unite, București, [1931].

⁹⁶ *Lege pentru extinderea în Basarabia a dispozițiilor privitoare la exercitarea și controlul meseriilor, dispozițiuni cuprinse în legea pentru organizarea meseriilor, creditului și asigurărilor muncitorești din 1912, în vigoare în Vechiul Regat*, Imprimeria Statului, București, 1923.

⁹⁷ Georges Chiriac, *Les assurances sociales en Roumanie*, N. Pedone, Éditeur, Paris, 1932.

⁹⁸ „Decizia Ministerului Muncii nr. 30524 din 4 aprilie 1933 cu privire la desființarea breslelor din Vechiul Regat și trecerea atribuțiilor asupra altor organe”, în *Codul muncii*, ed. de D. Constantinescu, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, 1939, pp. 21-22.

aceluiși minister – din luna aprilie a aceluiși an⁹⁹, precum și a legii pentru înființarea Camerelor de Muncă – însărcinate, între altele, cu administrarea învățământului profesional –, din octombrie 1932¹⁰⁰. Cu câțiva ani înainte de a fi agonic desființate, organizațiile profesionale din formula legislativă 1912 își cristalizaseră o conștiință ideologică, exprimată din ianuarie 1929 într-o revistă intitulată *Gazeta meseriilor*¹⁰¹ și tradusă prin alcătuirea unei Confederații Generale a Breslelor, în septembrie 1930¹⁰². În iulie 1930, periodicul începuse să publice articole îndreptate împotriva principiului sindicalist de asociere profesională și în favoarea celui corporatist (tratat ca niciodată deznăscut)¹⁰³. La acea vreme, mișcarea de la *Drum nou* – altminteri constituită pe baza structurilor asociative create în orizontul legii de la 1921 și sprijinită în prima etapă, prin periodicul *Glusul micii industrii*, de Uniunea Generală a Micilor Industriași și Meseriași Patroni din România Mare¹⁰⁴, întemeiată printr-o lege specială tot în 1921, în octombrie¹⁰⁵ – exista deja, cu perspectiva sa corporatistă de tip nou. La momentul 1933, când *Gazeta meseriilor* ia act de dispariția contradicției instituționale din contextul căreia se născuse, *Calendarul și Lumea nouă*, Blocul Cetățenesc al lui Forțu și Liga Corporatistă a lui Manoilescu se alăturaseră discursului cu susținători victorioși – sau pe cale de a accede la victorie – nu doar în Italia, dar și în Portugalia și Austria¹⁰⁶. Supraviețuind sub

⁹⁹ *Lege pentru unificarea asigurărilor sociale*, ed a 4-a adnotată cu jurisprudență și indice alfabetic, Ed. Librăriei „Universala” Alcalay, București, [1937]. O altă lege a asigurărilor sociale a fost adoptată în decembrie 1938: *Legea asigurărilor sociale*, Ed. S.A.R. „Lumina Românească”, București, [1938].

¹⁰⁰ „Lege pentru înființarea camerelor de muncă”, *Monitorul oficial* 238, 11 octombrie 1932, pp. 5887-5893. O primă Lege pentru înființarea Camerelor de muncă a fost adoptată în 1927, fără a fi aplicată consecvent: „Lege pentru înființarea și organizarea camerelor de muncă și a Consiliului Superior al Muncii”, *Monitorul oficial* 83, 14 aprilie 1927, pp. 5049-5057.

¹⁰¹ M. Marinescu, „Organizarea muncii”, *Gazeta meseriilor* 1: 1, 27 ianuarie 1929, p. 4; M. Barasch, „Legislația muncii în România. Mișcarea legislativă de după război”, *Gazeta meseriilor* 1: 4, 18 noiembrie 1929, p. 1; (Nesemnăt), „Corporații și bresle. Ce politică facem?”, *Gazeta meseriilor* 1: 8, 16 decembrie 1929, p. 1.

¹⁰² C. Arsenie, „În preajma congresului breslelor”, *Gazeta meseriilor* 1: 44, 25 august 1930, p. 1; (Nesemnăt), „Constituirea Confederației Generale a Breslelor. Congresul de la 28, 29 și 30 septembrie. Discursurile rostite”, *Gazeta meseriilor* 1: 52, 20 octombrie 1930, pp. 1, 3.

¹⁰³ M. Roșu, „Falimentul sindicalismului”, *Gazeta meseriilor* 1: 40, 28 iulie 1930, p. 1.

¹⁰⁴ (Nesemnăt), „Marea întrunire publică a Confederației Generale a Asociațiilor Profesionale”, *Glusul micii industrii* 9: 3, 15 iulie 1930, pp. 3-4.

¹⁰⁵ (Nesemnăt), „Scopul Uniunii”, *Glusul micii industrii* 1: 1, 1 martie 1922, pp. 1-2.

¹⁰⁶ B. Mirkine-Guetzévitch, „Le regime corporatif”, *Revista de drept public* 9: 5-8, mai-august 1934, pp. 123-138; Heinrich Wagner, „Constituția austriacă”, *Revista Fundațiilor Regale* 2: 3, martie 1935, pp. 575-594; Mihail Manoilescu, *Portugalia lui Salazar*, Tipografia „Modernă”, București, 1936; Mircea Nuțescu, „Sistemul corporatist în Italia”, *Politica socială* 5: 144, 1 februarie 1938, pp. 1-2; *Idem*, „Dictatura corporativă. Aspecte din viața corporativă portugheză”, *Politica socială* 5: 151, 24 aprilie 24, 1938, p. 1; Petre Corcoveanu-Balș, „Organizarea corporațiilor de meseriași în Franța”, *Politica socială* 5:

titlul schimbat – în mod grăitor – de *Gazeta meseriilor și asigurărilor sociale*, ea va continua să dezbată problemele politicii sociale în ambianța celei de-a patra vârste a ideii corporatiste din România¹⁰⁷, curmată în 1944 cu o eficacitate atât de teribilă¹⁰⁸ încât să împingă în registrul neființei, pentru multă vreme, și memoria vârstelor precedente.

156, 5 iunie 1938, pp. 1, 3; I.V. Gruia, „Particularitățile corporatismului german”, *Analele Facultății de Drept din București* 2: 1, 1940, pp. 215-271.

¹⁰⁷ (Nesemnăt), „ Camerele de muncă”, *Gazeta meseriilor și asigurărilor sociale* 5: 45-48, 24 noiembrie 1933, p. 21; G.N. Dulca, „ Camerele de muncă și asociațiile profesionale” *Gazeta meseriilor și asigurărilor sociale* 2: 51, 22 iunie 1934, p. 1; *Idem*, „Asociațiile profesionale în viața publică”, *Gazeta meseriilor și asigurărilor sociale* 6: 15, 14 august 1934, p. 1; *Idem*, „ Camerele profesionale și reprezentanțele lor parlamentare”, *Gazeta meseriilor și asigurărilor sociale* 6: 23, 15 decembrie 1934, p. 1; (Nesemnăt), „Organizarea breslelor”, *Gazeta meseriilor și asigurărilor sociale* 11: 17, 3 septembrie 1939, p. 1.

¹⁰⁸ D.R. Ioanițescu, *Istoricul organizării sindicale din România. Codul sindicalismului român, 1921. Noul cod al sindicalismului român, 1945*, Tipografia Remus Cioflec, București, 1945; Gheorghe Țuțui, Paraschiv Coțofana, *Sindicatele din România în anii revoluției populare*, Ed. Politică, București, 1970.